

Pogoj obče veljavnosti kot Kantova etična britev

Matjaž Jager*

»Meje npravnosti in samoljubja so zarezane tako jasno in ostro, da celo najbolj preprosti pogled ne more zgrešiti razlike ali sodi nekaj k prvi ali k drugemu.«

(I. Kant, KPU 63)

Čeprav naj bi legitimno kazensko pravo štutilo predvsem t.i. minimum morale, ga etična geneza utemeljevanja vrednostnih sodb ne zanima. Moderno kazensko pravo utemeljuje svoje vrednostne sodbe s tem, da se sklicuje na izkustvo, tradicijo in demokratični zakonodajni proces, v katerem zaključke sprejemamo z glasovanjem. Po drugi strani Kantova etika, ki je sicer racionalnemu modernemu kazenskemu pravu v mnogočem blizu, izraža ambicijo po izrekanju objektivne resnice o dobrem in zlem. Kant je prepričan, da njegov kategorični imperativ »jasno in ostro izrisuje meje npravnosti«. S tem pogumno podaja pozitiven odgovor na veliko vprašanje o možnosti »racionalnih vrednostnih sodb«. Njegova formula univerzalizacije nalaga spoštovanje radikalne enakovrednosti vseh ljudi, saj neka maksima delovanja ne more veljati za etično, če si ne moremo želeti, da bi veljala potencialno za vse. Postopek univerzalizacije je sestavljen iz več faz in subjektivne maksime razvršča v več skupin glede na njihov etični potencial. Po formuli univerzalizacije ima zlo obliko logičnega nasprotja. Kant je že v Utemeljitvi metafizike nravi predstavil rabo kategoričnega imperativa ob etičnih dilemah samomora, lažne obljube, razvijanja lastnih talentov in pomoči drugemu v nesreči. Čeprav postopek univerzalizacije odpira številna vprašanja, izraža zahteva po recipročni komplementarnosti vseh ljudi v dobi izključevanja jasno sporočilo emancipacije.

Ključne besede: Kant, etika, kategorični imperativ, univerzalizacija, dobro, zlo, logično nasprotje, hipotetični primeri, podkupovanje

UDK: 11 Kant + 17 + 343.2

Legitimiranje minimuma morale s sklicevanjem na Kantovo etiko?

Če se kolikor toliko legitimno kazensko pravo osredotoča predvsem na zaščito »minimuma morale«, potem se zdi neloogično, da je iz pravniške izobrazbe in stroke tako rekoč izrinjeno poznavanje osnov etike. Osrednji predmet etike je namreč, šolsko rečeno, prav morala oz. takšno ali drugačno razločevanje dobrega in zla v človekovem delovanju. V tem oziru bi morala biti etika tudi v (kazensko)pravniškem in kriminološkem izobraževanju eden temeljnih »predmetov« in orodje vsakega teoretika kazenskega prava in kriminologa.

Poznavanje etičnih argumentacij in postopkov etičnega vrednotenja je po drugi strani tako rekoč vsakodnevno pomembno tudi pri snovanju kriminalitetne politike, pa naj si bodo njene dileme navzven zavite v še tako drugačen besednjak. Vsaka kriminalitetna politika je odslkava določenih vrednostno-etično-kazenskopravnih izhodišč in predpostavk, po drugi strani pa je po definiciji tudi prostor politike, kjer se iz najrazličnejših razlogov ta različna vrednostna izhodišča

bolj ali manj hkrati soudejanjajo v realnem življenju nekega kaznovalno-pravnega sistema.

Kazensko pravo in etiko družita tudi izrazit normativni značaj obeh disciplin. Čeprav obe disciplini izhajata iz »normativne moči dejanskega«, ki ga »po svojih močeh« vseskozi (pre)oblikujeta, lahko rečemo, da gre za normativni disciplini *par excellence*, pri čemer (kazensko) pravo v znatni meri izhaja oz. gradi na normativnih sodbah, ki so v temelju etične sodbe.

Če k temu dodamo še to, da vedno več ljudi zaznava hitro razraščanje družbene anomije, etične zmede in vsesplošne instrumentalizacije ter tudi prevrednotenje vrednot in vzorov na slabše, se zdi logična posameznikova in družbena »samopomoč« ta, da se obrača k temeljem in išče pojasnila in praktično pomoč pri etiki.

* Matjaž Jager, dr. pravnih znanosti, Inštitut za kriminologijo pri PF, Poljanski nasip 2, 1000 Ljubljana.

Nazadnje je za velik del teorije utemeljevanje etičnega delovanja posameznika eno izmed osrednjih teoretičnih izhodišč za ustvarjanje legitimnih, normativnih in splošno najstvenih zahtev na ravni družbe in njene organiziranosti kot celote. Če je temu tako, je problem normativne utemeljitve etičnih sodb v samem centru vsake politične in (kazensko)pravne teorije.

V težnji po racionalni univerzalnosti je modernemu kazenskemu pravu po svoje zelo blizu prav Kantova etika. Ta etika je v mnogočem etika emancipacije. V svojih izhodiščih terja temeljno spoštovanje vsakega posameznika in njegove posamične enakovrednosti in enakopravnosti, hkrati pa vsakemu posamezniku nalaga enako spoštljiv odnos do bližnjega. To je etika razdelane normativne strukture univerzalne recipročnosti in prizadevanja za neinstrumentalna razmerja med ljudmi v katerih bližnjega vidimo kot »smoter na sebi in ne zgolj kot sredstvo«. Čeprav je, kot vemo, v svoji teoretični zastavitvi dokaj zahtevno branje, predstavlja v svoji vsebinski radikalnosti kljub temu enega osrednjih, najprepričljivejših in teoretično najbolj skrbno izdelanih etičnih naukov. Vzpostavlja se kot eden vogeljnih označevalcev polja, do katerega se morajo opredeliti vsi, ki so prišli za njim.

Vztrajanje Kantove etike na aksiomu enakosti, enakovrednosti in spoštovanju vsakega človeškega bitja jo dela še posebej aktualno. Ena izmed centralnih prvin te etike je namreč zahteva, da mora etična norma veljati za vse oz. da nobena etična norma ne more veljati kot zavezujoča etična zapoved, če ne more veljati potencialno za vse.

V pričujočem sestavku se pregledno in mestoma nujno ponostavljeno osredotočam zgolj na določene elemente praktične izpeljave tega radikalnega recipročnega univerzalizma, ki ga od nas zahteva Kant. Kot bomo videli, Kantova zastavitev podobno kot npr. kazensko pravo stavi na vrednote racionalne argumentacije, argumentativne preverljivosti sodb, prisile logičnega sklepanja in logičnega »razoroževanja«. Kant je celo prepričan, da njegova etika »meje npravnosti jasno in ostro izrisuje«. S tem moderno kazenskopravno razlikovanje dobrega in zla, ki je utemeljeno na izkustvu, tradiciji in »demokratskem glasovanju o mnenjih«, presega vsaj v dveh elementih: prvič, v ambiciji po izrekanju objektivne resnice o dobrem in zlu in drugič, v izhodiščnem pogoju univezalne veljave etičnih resnic, ki naslavljajo vse ljudi ne oziraje se na zgodovinsko aleatorno partikularnost teh ali onih državnih jurisdikcij in njihovih moralno-kazenskih zakonikov. S tem pogumno podaja pozitiven odgovor na veliko vprašanje o možnosti »racionalnih vrednostnih sodb«.

Forma univerzalne občosti kot metoda, kot nujen pogoj Dobrega

Kant je nauk o etiki gradil skozi celo življenje in v številnih svojih spisih. Teoretska struktura njegove etike je dokaj

zapletena in za običajnega bralca zahtevna, ob tem je vseskozi predmet velikega števila razlag in interpretacij. Če do določene mere poenostavim, lahko za naš namen postavimo v ospredje dve poglavni deli – vira, ki že v naslovu nakazujeta svoj predmet: *Utemeljitev metafizike nravi* (1785) in tri leta kasnejšo drugo kritiko *Kritika praktičnega uma* (1788).¹

Kako Kant odgovarja na osrednje vprašaje vsake etike: Kako naj delujem v etičnih dilemah? Njegov osrednji koncept, temeljno napotilo za človekovo ravnanje se glasi:

„Deluj tako, da lahko velja maksima tvoje volje vselej hkrati kot načelo obče zakonodaje.“²

Ta strnjen napotek vsebuje praktični „priročniški“ koncentrat Kantove etike v obliki nam vsem poznanega t.i. kategoričnega imperativa.³ Že na prvi pogled njegova jasna vsebinska zgoščenost izžareva značaj formule – natančnega napotka za etično analizo vsake maksime oz. katerega koli splošnega vodila za delovanje v etičnih dilemah. Iz strukture formule jasno izstopa element univerzalnega, normativne univerzalne recipročnosti in s tem povezan etični egalitarizem. Pri kategoričnem imperativu gre za radikalno brezpogojno formulo, ki vsem brez izjeme nalaga, da v zadevah etike delujemo zgolj na podlagi vodil – maksim – ki lahko potencialno veljajo za vse.⁴

To osnovno napotilo kategoričnega imperativa je v Kantovi kompleksni etiki podprto s celotno racionalno ar-

¹ Obe deli v nadaljevanju uporabljam kot osrednji referenci in sicer v odličnih prevodih Rada Rihe: *Utemeljitev metafizike nravi*, prevod, uvodna študija in pojasnila R. Riha, Založba ZRC, ZRC SAZU, 2005, ki temelji na izdaji I. Kant, *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten* (GMS), Werkausgabe Band VII, ur. W. Weischedel, Suhrkamp Taschenbuch Wissenschaft 56, Frankfurt/M, 1974 in *Kritika praktičnega uma*, prevod R. Riha, Analecta, Ljubljana, 1993. Ob tem sem si pomagal še z izdajo Kant, I., *Kritik der praktischen Vernunft* (KPV), in Werkausgabe Band VII, ur. W. Weischedel, Suhrkamp Taschenbuch Wissenschaft 56, Frankfurt/M, 1974.

² KPV, 54. V Kantovih spisih obstoji več različic formulacije kategoričnega imperativa. V nadaljevanju bom, v kolikor ni izrecno postavljeno drugače, uporabljal gornjo verzijo, kot jo Kant postavi v *Kritiki praktičnega uma*.

³ Pri splošni teoriji etike npr. po Williamsu (resda malo ciklično definirano) za „filozofsko strukturo, ki skupaj z določeno stopnjo empiričnih dejstev podaja postopek odločanja v etičnih vprašanjih“. Williams cit. v Chapell, *Theories of Ethics, Overview*, *Encyclopedia of Applied Ethics*, Vol. 4, str. 323.

⁴ Tudi Kant sam se je seveda zavedal svoje originalnosti: „Zadeva je več kot nenavadna in v vsem ostalem praktičnem spoznanju nima ekvivalenta. Kajti misel o a priori možni obči zakonodaji, misel, ki je torej le problematična, je brezpogojno zapovedana kot zakon, ne da bi kar koli prevzemala od izkustva ali od kake zunanje volje.“ KPV, 55. V literaturi tovrstno novost Kantovega etičnega nauka radi imenujejo kar kopernikanski obrat v etiki.

hitekturo njegove filozofije.⁵ Podrobnejše opisovanje tega ozadja bi zdaleč presegalo omejeno ambicijo tega prispevka. Kljub temu naj opozorim le na temeljno zavračanje izkustva in srečnosti kot meril etičnosti. Kantov kategorični imperativ a priori preko razuma določa voljo vsakega razumnega bitja.⁶ V svoji formi brezpogojnega zakona, ki velja za vse, je popolnoma neodvisen od t.i. empiričnih, ali kot pravi Kant, "patoloških" določilnic izkustva, prizadevanja za lastno srečo ali empirično korist. Prav tako ne sledi občutkom ugodja ali neugodja (oz. načela realnosti kot sledenja ugodju). V skladu s kategoričnim imperativom moremo in moramo ravnati zato, ker imamo kot ljudje, obdarjeni z razumom, svobodno voljo in avtonomijo, ki nam v zadevah morale omogoča vsakokratno distanco do absolutno avtomatične določenosti z načelom ugodja. Izpolnitev naše moralne dolžnosti nam torej dostikrat nalaga delovanje zoper lastno ugodje ali koristi. V takih primerih izpolnjevanje etične dolžnosti pravzaprav šele jasno zasuše in vzbudi spoštovanje.

Izmed celotnega kompleksa osrednjih elementov Kantovega etičnega nauka (kot so "potrebna dobra volja", "razlikovanje med hipotetičnimi in kategoričnimi imperativi", "človekova avtonomija", "človekova svoboda" itn.) se bom, kot rečeno, v nadaljevanju osredotočil zgolj na ožji problem formule univerzalizacije, ki jo Kant postavlja kot osrednji mehanizem praktične rabe kategoričnega imperativa.

Lahko bi namreč rekli, da forma kategoričnega imperativa v svoji zahtevi in testu potencialne splošne veljavnosti »za vse« nalaga racionalno-logični eksperiment. Njegov osrednji del je postopek univerzalizacije, ki neko partikularno maksimo preizkusi v njeni potencialni splošni veljavnosti za vse. Ta zahteva po univerzalizaciji je ambiciozno izdelan strukturni element Kantove etike, za katerega se zdi, kot bomo videli, da ima vse odlike formule, kot so rigoroznost, jasnost in natančnost.

Formulo univerzalizacije bom najprej predstavil skozi primere, ki jih podaja Kant, v nadaljevanju pa jo bom komentiral tudi skozi svoje lastne primere v zvezi s podkupovanjem. Ob tem bom, kolikor bo to mogoče, praviloma puščal ob strani

ambiciozno filozofsko arhitekturo Kantove etične misli; v ospredju bo osnovno sprejemanje etičnih sodb v smislu praktičnih vodil.⁷

Britev kategoričnega imperativa, ki razloči dobro in zlo

Za Kanta – na prvi pogled nekoliko paradoksalno – poznavanje njegovega etičnega nauka ne predstavlja pogoja za vsakodnevno ravnanje v skladu z njim. Občutek spoštovanja moralnega zakona je namreč po Kantu že imanentni del narave človeka. Moralni zakon v nas je fizično dejstvo, izhodiščni faktum.

Že če se omejimo zgolj na vidik praktičnega razreševanja etičnih problemov na način kratke formule, lahko njegov poskus označimo za radikalno noviteto na področju etike. Kategorični imperativ namreč neposredno ne nalaga nobenih vsebinskih napotil glede vsebine Dobrega oz. vsaj zdi se, da je tako.⁸ Glede razločevanja med dobrim in zlim vsakemu človeku, obdarjenemu z razumom, "zgolj" omogoča oz. pravilneje, obljublja apriorno pravilno evaluacijo katerega koli pravila – maksime, ki ima ambicijo potencialnega občega etičnega vodila.

Rigoroznost kratke formule kategoričnega imperativa je zato Kant primerjal z nezgrešljivostjo matematične formule, ki zapisuje strukturo npr. nekega naravnega zakona. V *Kritiki praktičnega uma* je na nekem mestu v opombi pod črto v polemični odgovor recenzentu njegove zgodnejše *Utemeljitev metafizike nravi* izrecno poudaril, da v resnici ne gre za novo definiranje etičnega dobrega, za kar so se trudile vse etike dotledaj, temveč za etično formulo, ki postavljanje etičnih sodb šele omogoča. Recenzent mu je namreč očitno ravnalo to, da v svojem delu ne postavlja nobenega novega načela moralnosti, ampak le novo formulo brez globlje pomembnosti. Izraz formula je bil Kantu očitno povšeči, saj je menil, da v veliki meri izraža epistemološko naravo kategoričnega imperativa. Ali kot je v svojem komentarju k tej recenzentovi pripombi zapisal v *Kritiki praktičnega uma*:

"Kdor pa ve, kaj matematiko pomeni formula, ki določa čisto natančno in ne da bi dopuščala možnost zgreška, kaj je treba storiti za rešitev naloge, ta formule, ki deluje enako za sleherno dolžnost nasploh, ne bo imel za nepomembne in pogrešljive."⁹

⁵ O tem pri nas v zvezi z Utemeljitvijo metafizike nravi npr. obširno R. Riha, Kantova moralna filozofija za naš čas, uvodna študija v I. Kant, Utemeljitev metafizike nravi, prevod, uvodna študija in pojasnila R. Riha, Založba ZRC, ZRC SAZU, 2005.

⁶ Ali kot pravi Kant: "Praktično pravilo je brezpogojno, potemtako je predstavljeno a priori kot kategorični praktični stavek, s katerim je volja absolutno in neposredno objektivno določena (s samim praktičnim pravilom, ki je tu torej zakon). Čisti, na sebi praktični um je tu namreč neposredno zakonodajen. Volja je mišljena kot neodvisna od empiričnih pogojev, torej kot čista volja, določena z golo formo zakona, ta določitevni razlog pa velja za najvišji pogoj vseh maksim." KPV, 55.

⁷ Koristnost razlikovanja med zaključki (praktičnimi napotki) neke etične teorije in njeno filozofsko notranjo arhitekturo poudarja npr. Chapell, nav. delo, str. 324.

⁸ Dilema o »polnosti« ali »praznosti« kategoričnega imperativa na bo tukaj zgolj omenjena, saj terja posebno razpravo.

⁹ KPV, 14, opomba.

Lahko se strinjamo z njegovo primerjavo, da ima kategorični imperativ strukturo rigorozne formule, vprašanje pa je, ali ta res ne dopušča možnosti "napake"?

Kot izhaja iz formule kategoričnega imperativa je poglavitni postopek etičnega preverjanja ustreznosti neke maksime preizkus univerzalizacije. Univerzalizacija poenostavljeno pomeni, da moramo v konkretnem primeru ugotoviti, ali lahko neko etično maksimo/načelo/vodilo delovanja posplošimo tako, da bo veljala za vse ljudi (oz. za vsa razumna bitja, kot to zahteva Kant) ali ne.¹⁰ V principu je možno dvojje: neka etična maksima delovanja lahko preizkus prestane ali pa ji pri tem spodleti in se posledično ne more povzdigniti v obči zakon.

Zlo kot logično nasprotje: želiti si hkrati A in neA

V dokaz praktične vrednosti svoje zastavitve je Kant z nekaj ilustrativnimi primeri prikazal njene rezultate na izbranih konkretnih etičnih vprašanjih. Poglejmo si zato sestavne dele prve formule kategoričnega imperativa skozi nekaj teh privilegiranih primerov. Privilegiranih v toliko, v kolikor jih je izvedel kar Kant sam.¹¹ Vsi štirje primeri so iz dela *Utemeljitev metafizike nravi*, v skrajšani obliki pa se nekateri od teh ponovijo tudi v *Kritiki praktičnega uma*.

Začnemo tako, da si izberemo eno izmed formulacij kategoričnega imperativa. Formulaciji, ki ju je imel Kant ob zapisu navedenih primerov predvsem pred očmi, sta tisti iz *Utemeljitev metafizike nravi*, ki se glasita:

»... deluj le glede na tisto maksimo, zaradi katere lahko hkrati hočeš, da naj postane obči zakon."¹²

in

¹⁰ V originalu se vprašanje glasi: "Die Frage ist also diese: ist es ein notwendiges Gesetz für alle vernünftige Wesen, ihre Handlungen jederzeit nach solchen Maximen zu beurteilen, von denen sie selbst wollen können, dass sie zu allgemeinen Gesetzen dienen sollen?" (GMS, BA 62, 63).

¹¹ Kant sicer svari pred poenostavljenim poljudnim podajanjem etike s pomočjo zgledov, posebej če gre za »poljudno moralnofilozofsko mešanico, sestavljeno iz občutij in umnih pojmov«, po drugi strani pa se zaveda, da k vsakemu etičnemu nauku po naravi stvari spadajo tudi ilustracije in primeri, čeprav hipotetični. Bi bilo za Kantov nauk bolje, da bi se dajanja konkretnih primerov vzdržal, je pomembno vprašanje, ki terja podrobnejšo analizo. Riha ob tem nelagodju napotuje na Philonenka, ki Kantove primere razlaga kot »ideološka izkustva«, pri katerih je naš »a-ha« efekt možen ravno zato, ker smo določene aksiomske družbene predpostavke že sprejeli (Cf. Riha, nav. delo, str. XXI). Ob tem se seveda zastavlja vprašanje, ali v družboslovju sploh obstajajo »gola«, z ničemer uokvirjena izkustva, ki ne bi bila niti najmanj ideološko obarvana?

¹² GMS, BA 52.

»... deluj tako, kot da naj maksima tvojega dejanja postane s tvojo voljo obči naravni zakon."¹³

Prvi praktični primer, ki ga Kant izbere za ilustracijo delovanja svoje formule, zadeva etični problem samomora oz. dilemo samomorilca, če jo lahko tako poimenujemo. Formula kategoričnega imperativa nam v tem primeru nalaga, da se vprašamo, ali lahko maksimo, ki bi samomor opravičevala oz. ga razumsko utemeljevala, posplošimo? Si lahko želimo, da bi takšna maksima postala obči zakon? Da bi lahko odgovoril na to vprašanje, mora Kant najprej ubesediti samomorilčevo maksimo delovanja. Postavi jo takole: »Iz samoljubja si bom postavil za načelo, da si bom skrajšal življenje, če bo dlje časa grozilo, da bodo tegobe večje kakor pa obljubljene prijetnosti.«¹⁴ Ob posplošitvi takšnega načela hitro vidimo, pravi Kant, da bi maksima, povzdignjena v obči naravni zakon, ki bi nalagal ukinitve življenja iz razloga samoljubja, nasprotovala sama sebi, saj bi isto načelo samoljubja narekovalo tako ohranitev kot ukinitve življenja, kar pa je logično nasprotje.¹⁵

Naslednji primer je etični problem lažne zaobljube, lahko pa ga pogojno vzamemo tudi kot problem dopustnosti laganja nasploh. Ta hipotetični primer je postal, med drugim slaven tudi zaradi polemike, ki jo je ob tem vprašanju sprožil Kantov francoski sodobnik Benjamin Constant leta 1797 in na katero se je Kant podrobneje odzval v svojem krajšem eseju z naslovom *O domnevni pravici lagati iz človekoljubja*.¹⁶ V nadaljevanju nas za naše potrebe zanima zgolj njegova osnovna različica, podana v delu *Utemeljitev metafizike nravi*. Kant predstavi naslednji hipotetični primer. Nekdo si v stiski sposodi denar, pri tem pa dobro ve, da sposojenega denarja ne bo mogel nikoli vrniti. Njegovo maksimo Kant ubesedi takole: "... če menim, da sem v denarni stiski, si bom izposodil denar in obljubil, da ga bom vrnil, čeprav vem, da se ne bo to nikoli zgodilo.«¹⁷ V kolikor poskušamo, pravi Kant, takšno maksimo delovanja posplošiti in jo narediti za splošen zakon, takoj uvidimo, da to logično ne gre. S takšnim splošnim zakonom, ki bi veljal za vse, bi namreč v celoti spodrezali medsebojno zaupanje, na katerem temelji institut obljube. Ali drugače, ob takšnem splošnem zakonu nihče več nobeni obljubi ne bi verjel, vse obljube bi postale brezpredmetne.

Podobno o dopustnosti ali nedopustnosti laganja oz. z druge strani, o dolžnosti pričevanja po resnici (npr. v postopku

¹³ Ibid.

¹⁴ GMS BA 53.

¹⁵ Ibid.

¹⁶ Cf. Kant, I., Über ein vermeintes Recht aus Menschenliebe zu lügen (1797).

¹⁷ GMS BA 54.

pred sodiščem), govori Kant tudi v *Kritiki praktičnega uma*, ko pravi:

“Če maksimo, po kateri se nameravam ravnati pri pričevanju, preizkusim praktični um, sem vedno pozoren na to, kakšna bi bila, če bi veljala kot obči naravni zakon. Očitno je, da bi bil na ta način vsak prisiljen k resničnosti. Z občostjo naravnega zakona namreč ni združljivo, da imajo izjave veljavo dokaza in da hkrati premissljeno veljajo za neresnične.”

Ob tem primeru se Kant v podkrepitve svojega zaključka sklicuje tudi na občutek spoštovanja do moralnega zakona, ki ga ob teh dilemah zaznamo. Nravno zavržnost laganja s sklicevanjem na dolžnost lastne srečnosti ilustrira Kant ravno na primeru nakoga, ki lažno priča, da bi zavaroval svoje koristi. Lažno pričanje, ki ga narekuje samoljubje in lastna korist, nikakor ne vzbuja občutkov moralnega spoštovanja ali celo občudovanja, ravno nasprotno.

“Če je kanil znanec, ki ti je sicer ljub, svoje krivo pričevanje upravičiti pred teboj tako, da se je najprej skliceval na – po njegovem mnenju – sveto dolžnost lastne srečnosti, nato našteval vse prednosti, ki si jih je na tak način zagotovil, opozoril na preudarnost, s katero se je zavaroval, da ga ne bi nihče odkril, celo ti ne, kolikor ti zaupa skrivnost le zato, da bi jo v vsakem trenutku lahko zanikal, in če je nato čisto resno zatrdil, da je opravil resnično človeško dolžnost, se mu boš bodisi zasmeljal v obraz ali pa se boš z gnusom odvrnil, čeprav ne bi, če je kdo svoja načela uravnal le po lastnih koristih, niti najmanj prigovarjal takemu ravnanju”.¹⁸

Za današnji čas morda nekoliko nenavadno govori tretji Kantov primer o eni izmed etičnih zavez, ki jih imamo nasproti samemu sebi. Gre za razvijanje lastnih talentov. Nekdo npr. odkrije, da ima v sebi talent, ki bi ga lahko s pridom razvil, kljub temu pa se odloči, da se npr. zaradi lenobe s tem ne bo ukvarjal in bo takšen talent zanemarljiv, ali kot pravi Kant, “pustil rjaveti”. Spet si moramo zamisliti hipotetično logično preverjanje takšne maksime. Kant ugotavlja, da si sicer lahko zamisli, da bi splošen zakon, ki bi narekoval nerazvijanje lastnih talentov, obstajal, ne more pa si zamisliti, da bi si ga v takšni obliki razumna bitja mogla želeli, saj je v naravi vsakega razumnega bitja, da želi razviti svoje potenciale.²⁰ Obči naravni zakon, ki bi nalagal nasprotno, ni možen. Tukaj gre za posplošitev etične zaveze, ki ni usmerjena navzven, temveč navznoter – nasproti samemu sebi.

Zadnji Kantov primer govori o tem, ali smo dolžni drugemu pomagati v nesreči. Če nekdo ni pripravljen drugemu

pomagati v nesreči in se ravna po maksimi: “Ko je nekdo v nesreči, mu ne pomagam, čeprav bi to lahko storil,”²¹ si po Kantu takšno maksimo sicer spet lahko teoretično zamislimo kot splošen zakon, ne moremo pa si je kot obči zakon želeli. To pa zato, ker se lahko vsak izmed nas znajde v nesreči in takrat, ob takšnem splošnem zakonu, nihče ne bom mogel od nikogar pričakovati najmanjše pomoči. Volja, ki bi takšno maksimo naredila za splošen zakon, bi sama sebi nasprotovala, saj bi se v nasprotju s svojo voljo po preživetju za določene primere sama oropala vsakega upanja za preživetje.²²

To so bili posamezni Kantovi primeri postopka verifikacije posameznih maksim skozi formulo kategoričnega imperativa.

Elementi in faze formule univerzalizacije

Kot vidimo iz zgoraj navedenih privilegiranih Kantovih primerov, lahko postopek uporabe formule kategoričnega imperativa na konkretno etično vprašanje razdelimo na več zaporednih faz. Vsaka izmed njih je zajeta v izvornih Kantovih primerih. Odločujoč element testiranja je postopek univerzalizacije – lahko želimo, da neka subjektivna maksima velja hkrati kot načelo obče zakonodaje za vse ali ne?

Predvsem moramo imeti ves čas pred očmi, da univerzaliziramo vedno le neko konkretno maksimo in ne morda konkretnega dejanja. Predmet tovrstne etične presoje je vedno lahko samo splošno vodilo, maksima ravnanja, ki si jo neka oseba subjektivno postavi kot svoje stališče v neki etični dilemi.²³

Uporabo formule kategoričnega imperativa lahko razdelimo na več zaporednih faz, ki si sledijo v naslednjem vrstnem redu:

1. faza: naš odnos do nekega etičnega vprašanja ubesedimo v obliki maksime, ki odraža naše stališče do neke etične dileme;

²¹ GMS, BA 56.

²² Ibid.

²³ Kant sicer uvršča maksime v širšo kategorijo tj. “praktičnih stavkov”, ki poleg maksim vsebujejo še praktične zakone, ki pa so po Kantu povsem druge narave, saj nujno veljajo za voljo slehernega človeka. Ali kot o razliki med subjektivnimi in objektivnimi maksimami razloži Kant v *Kritiki praktičnega uma*: “Praktična načela so subjektivna ali maksime, kadar ima subjekt pogoj za nekaj, kar velja le za njegovo voljo; objektivna ali praktični zakoni pa so, kadar je pogoj spoznan kot objektivni, se pravi, kot veljavni za voljo slehernega umnega bitja.” (KPV 35).

¹⁸ KPV 75.

¹⁹ KPV 62.

²⁰ GMS, BA 55.

2. faza: tako dobljeno maksimo podvržemo testu univerzalizacije;

3. faza: na podlagi pozitivnega ali negativnega rezultata maksimo razglasimo bodisi za etično bodisi za neetično, pri kateri ne moremo hoteti, da bi postala obči zakon.

Kant vztraja, da formula kategoričnega imperativa elegantno razvršča maksime kot neke vrste lakmusov papir. Hkrati zatrjuje – in takšno stališče mu seveda nujno narekuje njegovo vztrajanje – da racionalno rabo formule spremljata tudi neke vrste moralni občutek oz. odnos spoštovanja ali nespoštovanja ter da lahko razdelitev maksim na dobre in slabe “razloči najbolj navadna pamet”.²⁴

Že prva faza testa predstavlja univerzalizacijo nekega konkretnega stališča, in sicer univerzalizacijo na ravni ubeseditve subjektivnega splošnega stavka/vodila/maksime, ki ga neko stališče izraža. Naslednja faza je faza prave vsebinske univerzalizacije, ki nas pripelje do takšnega ali drugačnega rezultata. V nekakšnem miselnem eksperimentu si predstavljamo ali si (lahko) želimo njeno splošno veljavnost v formi zakona, ki bi veljal za vsa razumna bitja, ne da bi pri tem zapadli v logično protislovje. Po razlagi, ki jo podaja Kant v *Utemeljitvi metafizike nravi*, sta v tej fazi možna dva rezultata. Kot smo videli v Kantovih lastnih primerih, je prvič univerzalizacija neke maksime lahko že na ravni “notranje” logike nemogoča, ne da bi zapadli v protislovje.

Po drugi strani pa si je neke maksime sicer moč logično zamisliti brez protislovja, ne moremo pa si jih, ne da bi zapadli v nasprotje, želeli kot obči zakon. Ali kot to povzame Kant:

“Nekatera ravnanja so takšna, da njihove maksime ni mogoče brez protislovja niti misliti kot obči naravni zakon; daleč od tega, da bi lahko še hoteli, da naj postane tak zakon. Pri drugih sicer ni mogoče srečati one notranje nemožnosti, a je vendarle nemogoče, da bi hoteli, da naj se njegova maksima dvigne na raven občosti naravnega zakona, saj bi bila takšna volja v nasprotju s samo seboj.”²⁵

Če je temu tako, potem lahko podamo naslednjo klasifikacijo subjektivnih maksim glede na njihov »univerzalizacijski potencial«:

a) maksime, ki jih ne moremo posplošiti, ne da bi takoj zapadli v logično nasprotje;

b) maksime, pri katerih si je moč zamisliti njihovo posplošitev, ne da bi zapadli v logično nasprotje, ni pa si moč želeli, da bi veljale kot obči zakon; in

c) maksime, katerih univerzalizacija je logično mogoča, hkrati pa si lahko želimo, da bi veljale kot splošni zakoni, ki bi veljali za vse, ne da bi pri tem prišli v logično nasprotje oz. kot pravi Kant, ne da bi si “volja pri tem sama sebi nasprotovala”.

Iz prve skupine izhajajo po Kantu t.i. popolne, stroge dolžnosti (*vollkommene Pflichten*), ki so popolne oz. stroge v tem smislu, da glede njih ni dopustna nobena izjema. V to prvo skupino Kant uvršča problem lažne obljube in lažnega pričevanja oz. laganja nasploh.²⁶

Maksime, ki bi nalagala dajanje lažnih obljub (npr. v denarni stiski) po tem stališču ni moč niti logično posplošiti, kar to tematiko uvršča v prvo skupino maksim. Te logične posplošitve ni moč izvesti, ker temeljno zaupanje med ljudmi predstavlja logično predpostavko kakršnih koli obljub oz. medsebojnih dogovorov, splošen zakon, ki bi nalagal dajanje lažnih obljub v takšnih okoliščinah, pa bi kakršno koli medsebojno zaupanje popolnoma onemogočil, spodnesel oz. izničil. Enako sklepa Kant tudi glede maksime, ki bi opravičevala lažno pričanje na sodišču.²⁷

Vse ostale dolžnosti, ki ne spadajo v skupino popolnih oz. strogih dolžnosti, so nepopolne ali zaslužne dolžnosti (*unvollkommene Pflichten*). Nepopolne dolžnosti pa v skladu s tem naukom dopuščajo izjeme.²⁸ Skratka, dolžnosti lahko razdelimo tudi na:

1) popolne ali stroge dolžnosti (gre za primere iz prve skupine, ko maksime, ki bi nalagala nasprotno, že v logičnem smislu ne moremo posplošiti, npr. lažna obljuba, lažno pričanje, zgornji primer samomorilca); in

2) nepopolne ali zaslužne dolžnosti (sem spadajo primeri iz druge skupine, ko splošno veljavnost neke maksime, ki bi nalagala nasprotno, sicer lahko logično mislimo, ne moremo pa si želeli njenega povzdignjenja v obči zakon (v to skupino spadata npr. maksima o razvijanju lastnih talentov in maksima o pomoči drugemu v nesreči)).²⁹

²⁴ Ta teza je seveda vprašljiva. Že osnovna raba formule namreč zahteva kar nekaj logičnega sklepanja in razvitega talenta za abstraktno mišljenje.

²⁵ GMS, BA 57, 58.

²⁶ Tukaj naj le omenimo zelo pomembno dilemo, do katere se morajo tako ali drugače opredeliti vsi interpreti Kantove etike; nam Kant skozi svoje primere podaja neke vrste tablico dolžnosti ali ne in če se nagibamo k prvemu, kako to dejstvo uskladiti z njegovo idejo radikalne vsebinske odprtosti formule kategoričnega imperativa? (Cf. Zupančič, A., *Etika realnega*; Kant, Lacan, *Problemi-Razprave*, Ljubljana, 1993).

²⁷ Cf. Primorac, I., v *Uvodna beleška*; Kant, I., *O navodnom pravu*, da se laže iz človekoljublja, prevod i uvodna beleška I. Primorac, *Ideje*, 1980, št. 6–7, str. 99.

²⁸ GMS, BA 53, 54, 58.

²⁹ GMS, BA 57, 58. Klasifikacija dolžnosti odraža variacije postopka univerzalizacije.

Še hipotetični primeri – dilema podkupovanja

Kot rečeno, eno izmed vprašanj, ki se zastavljajo, je, ali lahko razlikovanje med obema vrstama maksim vedno z lahkoto, brez velikega miselnega naprežanja in povsem jasno izvedemo, formula pa ob tem ne bo dopustila „napake“. Lahko na primer vedno zlahka ocenimo, da gre v primeru maksim lažne obljube in lažnega pričanja res za logično nemožnost posplošitve (in s tem zrcalno za popolno dolžnost iskrenega obljubljanja in popolno dolžnost pričevanja po resnici) ali pa morda ne gre bolj zato, da si njihovega posplošenja v obči zakon ne moremo želeli.

Zamislimo si zdaj klasično dilemo podkupovanja. Čeprav na prvi pogled nekaj posebnega, je podkupovanje strukturno zelo blizu laži oz. lažni obljubi, vse tri pa bi lahko nadalje uvrstili v širši rod zlorabe zaupanja.

Nekdo želi opravljati zdravniško prakso kot zdravnik in se odloči, da bo do tega prišel tako, da bo od univerzitetnega uradnika s podkupnino dobil lažno diplomu, da je medicinsko fakulteto uspešno končal. Lažna diploma, ki se navzven ne loči od prave, ga pooblašča, da lahko začne opravljati ta poklic. Katera maksima v tem primeru vodi podkupovalca? Splošno maksimo takšnega ravnanja lahko ubesedimo takole: "Če želiš postati zdravnik, podkupi univerzitetnega uradnika in se na ta način dokoplji do diplome in zdravniške prakse."

Če skušamo sedaj tako postavljeno maksimo posplošiti tako, da se vprašamo, ali si lahko želimo, da bi postala splošen zakon, moramo, po analogiji s prototipnim primerom o lažni obljubi, izhajati iz dejstva, da opravljanje zdravniškega poklica in profesionalni odnos zdravnika do bolnika temeljita na zaupanju bolnikov v verodostojnost zdravnikove izobrazbe in znanja. V kolikor bi gornja maksima postala splošen zakon, bi vsi pridobili zdravniško licenco s podkupovanjem. Na ta način ne bi v njihovo znanje in sposobnost nihče od bolnikov več verjel, zaupanje v zdravnikovo strokovno usposobljenost, ki je osnova zdravniške prakse nasploh, pa bi bilo spodkopano.

Če sledimo Kantu in dilemo podkupovanja postavimo ob bok dilemi lažne obljube, se zdi, da v tem primeru ni moč izvesti niti prve faze logične posplošitve. V skladu z gornjo klasifikacijo bi torej takšna maksima kršila popolno dolžnost v odnosu do drugih, ki ne dopušča nobenih izjem.

Primer se morda na videz zaplete, če si zamislimo, da se osnovna maksima malenkostno spremenjena glasi: "Ko nimaš več volje študirati medicino, uberi lažjo pot in podkupi uradnika, se na ta način dokoplji do diplome in začni prakticirati poklic." Kakšne posledice ima tako spremenjena maksima?

Če tukaj ob univerzalizaciji in ob kvalifikaciji "ko nimaš več volje študirati" predvidevamo, da bo to pot ubral le del študentov, tj. ne vsi, temveč le tisti, ki bi se nekega dne razpoznali v množici tistih, "ki se jim ne bi dalo več študirati", uvedemo s tem v oceno obstoja zaupanja v zdravniško prakso probablističen element. Vprašanje namreč je, ali lahko zgolj večja ali manjša verjetnost, da bom naletel na zdravnika z lažno diplomu in brez znanja, prvo fazo univerzalizacije spodkoplje že v tolikšni meri, da to pomeni že prvo, tj. logično nemožnost.

Tukaj bi lahko tvegali oceno, da bi si tak zakon sicer lahko predstavljali, ne moremo pa si ga želeli, in sicer iz istega razloga, iz katerega si ga prej nismo mogli logično predstavljati, namreč ker spodkopava temeljno zaupanje bolnikov in družbe v usposobljenost zdravnikov in s tem v vrednost/pomen diplome, ki je bila cilj podkupovanja. Razlika je v primerjavi z zgornjim prvim primerom le v tem, da zamišljeni splošni zakon velja univerzalno le za tisto podmnožico, ki bi rada študij obesila na klin. V trenutku, ko vnesemo v maksimo določene kvalifikatorje, ki se lahko nanašajo le na nekatere, ne pa na vse, prinese ta verjetnostni element spremembe v uporabi formule – ne sicer glede na temeljni končni rezultat, temveč glede na to, ali gre za t.i. logično ali t.i. želelno nemožnost.³⁰

Kakor koli že, zdi se, da praktična uporaba formule univerzalizacije na ravni hipotetičnih primerov po Kantovem zgledu ne poteka vedno brez problemov in na način, po katerem »celo najbolj preprost pogled ne more zgrešiti razlike« (KPV 63).³¹

Sklep

Če želimo, lahko vsako etično teorijo, v kolikor je seveda dovolj sestavljena, da omogoča tovrstno delitev, analiziramo skozi dva temeljna pristopa. Lahko se osredotočimo na njeno teoretično notranjo strukturo, s katero je podprta oz. je iz nje sestavljena. Po drugi strani pa si lahko vrednotenje do določene mere poenostavimo in za praktične potrebe analiziramo le konkretne praktične zaključke, do katerih ta teorija prihaja. V tem zadnjem primeru vrednotimo njena konkretna napotila za ravnanje v vsakdanjem življenju.

³⁰ Primer predpostavlja, da Kantova zastavitev poleg splošnih vodil, splošnih etičnih maksim, ki npr. problem podkupovanja obravnavajo le na splošno, dopušča tudi modifikacije, ki so izraženi v tem hipotetičnem primeru.

³¹ Na tem mestu se ne morem spuščati v različne interpretacije problemov v zvezi s praktičnim izvajanjem formule univerzalnega zakona.

V pričujočem prispevku sem poskušal zelo strnjeno in na grobo predstaviti ta drugi, praktični vidik Kantove etike, in sicer zgolj v tistem obsegu, ki se nanaša na formulo univerzalizacije kategoričnega imperativa kot poroka obče normative veljave posameznih etičnih maksim. Zdi se, da Kant tukaj ponuja rešitev, vredno podrobnejšega študija, še posebej, ker z njo postavlja alternativo sodobni etični partikularizaciji oz. njeni potisnjenosti na obrobje.

S tega vidika Kantova etika postavlja rigorozno moralno orientacijo, temelječo na umu, in zlo na nek način definira v jeziku logične napake oz. logičnega nasprotja. Pri svojih zaključkih se sklicuje na možnost logične verifikacije kot osrednjega in (najbolj) temeljnega epistemološkega orodja, ki nam kot meta-zavezujoča gola forma omogoča razpravo o kateri koli vsebini.

Osnovni postopek etičnega testa univerzalizacije se deli v več faz in daje več možnih rezultatov. Kant je postopek v *Utemeljitev metafizike nravi* prikazal na štirih izbranih primerih. V nadaljevanju sem ta isti postopek uporabil za analizo nekaterih hipotetičnih primerov v zvezi s podkupovanjem. Pokazalo se je, da praktična uporaba univerzalizacije formule kategoričnega imperativa ni povsem elegantno jasna in neproblematična, čemur se glede na zapletenost nekaterih etičnih dilem sploh ni čuditi. Na to že dolgo opozarjajo tudi nekateri Kantovi interpreti. Potencialna manipulacija z vsebino maksim lahko v posameznih primerih spodbuja obljubljeni transparentno enostavnost, ki je sicer lepo ilustrirana v nekaterih Kantovih lastnih primerih (npr. primer lažne obljube in lažnega pričanja). Prav tako je vprašljivo, ali je moč po testu univerzalizacije vedno z lahkoto ugotoviti, ali gre v primeru negativnega rezultata za t.i. logično ali morda za t.i. železno nemožnost. Tovrstna analiza bi seveda zahtevala dosti daljšo razpravo, kot jo omogoča ta prispevek.

Popolnoma nesporno pa Kantova etika deluje kot nalašč za današnji čas v svoji izhodiščni zahtevi, da etična maksima ne more biti veljavna, če ne velja potencialno za vse. V tej zahtevi po recipročni komplementarnosti vseh je močan demokratični in emancipatorični potencial te zastavitve. Spoštovanje vsakega posameznega človeka odraža enostavna enostavna formula, ki naša vodila za ravnanje v etičnih dilemah preizkuša s tem, ko nam nalaga, da se vprašamo, ali si lahko želimo, da bi njena vsebina veljala kot (splošen) zakon, ki bi veljal za vse. Ta v temelju zapovedana absolutna enakopravnost izhaja pri Kantu iz globokega spoštovanja do vseh ljudi.

Spoštovanje radikalne enakovrednosti Kant v bistvu postavlja kot temeljni element, brez katerega se o etičnih najstvih sploh ni moč začeti pogovarjati. V tem oziru načelo radikalne univerzalne vključenosti predstavlja ključno normativno in argumentativno nasprotje tipičnih izhodišč sodobnih etičnih in političnih rešitev, za katere se zdi, da jih globinsko določa načelo izključenosti in izključevanja.

Literatura:

1. Kant, I. (1974). *Kritik der praktischen Vernunft* (KPV), in Werkausgabe Band VII. Ur. W. Weischedel. Frankfurt, Suhrkamp taschenbuch wissenschaft 56.
2. Kant, I. (1993). *Kritika praktičnega uma*. prev. Rado Riha. Ljubljana, Analecta.
3. Kant, I. (1974). *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten* (GMS). Werkausgabe Band VII, ur. W. Weischedel. Frankfurt, Suhrkamp taschenbuch wissenschaft 56.
4. Kant, I. (2005). *Utemeljitev metafizike nravi*. prev. Rado Riha. Ljubljana, ZRC SAZU.
5. Kant, I. (1980). O navodnom pravu, da se laže iz čovekoljublja. *Ideje*, št. 6-7, str. 99-108.
6. Kant, I. (1994). Über ein vermeintes Recht aus Menschenliebe zu lügen (1797). V: *Was ist Aufklärung?* Aufsätze zur Geschichte und Philosophie. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, str. 123-128.
7. Primorac, I. (1980). Uvodna beleška. Kant I., O navodnom pravu, da se laže iz čovekoljublja. *Ideje*, št. 6-7.
8. Riha, R. (2005). Kantova moralna filozofija za naš čas. Uvodna študija v Kant, I., *Utemeljitev metafizike nravi*. Ljubljana, Založba ZRC SAZU, str. IX-LXXXIII.
9. Zupančič, A. (1993). *Etika realnega: Kant, Lacan. Problemi-Razprave*, Ljubljana.
10. Chappell, T. (1998). Theories of Ethics, Overview. V: *Encyclopedia of Applied Ethics*, Vol.4, Academic press, str. 323-334.

The Condition of Universal Validity as Kant's Ethical Razor

Matjaž Jager, LL.D., Research Associate, Institute of Criminology at the Faculty of Law,
Poljanski nasip 2, 1000 Ljubljana, Slovenia

Even though the modern criminal law claims to cover the minimum of morality, it does not concern itself with ethics. Its value judgements are based on experience, tradition and the democratic legislative process that reaches its conclusions by voting. On the other hand Kant's ethics seeks the truth about good and evil. Kant believes that the categorical imperative clearly defines the limits of ethics and grounds the possibility of rational ethical judgements. The formula of the universal law demands the radical equality of each and every man: the ethical maxim cannot qualify as such if it is not valid potentially for everyone. The universalizability test, which is composed of several phases, classifies maxims according to their ethical potential. Evil is observed in the form of logical contradiction. In his *Groundwork of the Metaphysics of Morals* Kant illustrates the universalization test with examples concerning suicide, false promise, cultivation of talents and helping others in hardship. Even though the universalization test opens many questions and possible objections it clearly grounds ethics on the complementary reciprocity of all humans and rejects inequality and exclusion as legitimate basis of value judgements.

Key words: Kant, ethics, categorical imperative, universalization, good, evil, logical contradiction, hypotheticals, bribery

UDC: 11 Kant + 17 + 343.2